

*Dr Nataša Deretić, docent
Pravnog fakulteta u Novom Sadu*

KRATAK OSVRT NA REŠAVANJE DEMOGRAFSKIH PROBLEMA U RIMSKOJ DRŽAVI

Sažetak: *Pitanje nedovoljnog broja rođene dece za svaki narod je jedno od fundamentalnih pitanja, ako ne najznačajnije pitanje. Demografski problem poznaju i antička prava i savremena pozitivna prava. Čovečanstvo oduvek traži odgovor na problem nedovoljnog rađanja dece jer ono vodi smanjenju stanovništva i prekomernom starenju stanovništva. Rađanje dece kao pozitivna prirodna komponenta svakog društva, povlači za sobom i pitanje opstanka braka i porodice, a time i čitavog društva.*

Za Rimljane, rađanje dece nije bilo, kao danas teška odluka, koja se izbegava iz mnogobrojnih razloga: zbog odsustva želje da se s nekim zajednički živi, zbog materijalnih nevolja i nekih drugih „savremenih“ razloga (nezaposlenosti, stambenog problema i dr.). Rimljani su, kao praktičan narod, tokom svog hiljadugodišnjeg postojanja vodili računa o prirodnom priraštaju. U rimskom društvu, dugo vremena nije bilo dopušteno nikome da se odrekne iskonske obaveze da se oženi i ima decu. Na to se gledalo kao na nedostatak patriotizma, bezbožnost čak i na neku vrstu „zločinačkog“ egoizma. U rađanju dece i njihovom podizanju Rimljani su videli temelj materijalne i moralne trajnosti države. U svakom detetu, video se budući korisni član ne samo uske porodične grupe nego i šire, čitave zajednice. Tom cilju je sve podređeno jer je bilo u skladu sa „virtus“, onim samopregorom na koji se gledalo kao na najbitniji osnov rimskog morala u stvaranju rimske imperije. I dok su u prvim danima stupanja Rimljana na istorijsku pozornicu, odnosi u porodici privatna stvar svake porodice ponaosob, vremenom, država počinje da se meša u porodične odnose pojedinaca. Iako bi to, sa današnjeg poimanja stvari bilo klasično zadiranje u „subjektivna prava pojedinaca“, država se nije na to

obazirala, već je propisivala pravila ponašanja u vezi sa zaključenjem braka i rađanjem dece u tim legitimno zaključenim brakovima. Tako, iz izvora znamo za „porez na neženje“, kao i za praksu da su cenzori dugo zahtevali od građana koji su se prijavljivali za popis, „zakletvu“, da će se oženiti, s namerom da u tom braku imaju decu.¹ Pri tome se insistira na rađanju što većeg broja dece – u kojima se vide ne samo budući ratnici već i da bi se većom populacijom uticalo na produktivnost rada u uslovi- ma sve razvijenije robne proizvodnje i razmene. Takvo ponašanje je omo- gućilo Rimljanima da od malog broja na početku - negujući brak i rađa- jući decu, brojčano nadmaše sve tadašnje narode.² Rimljani su znali i za jedno posebno pravao - *ius liberorum* („pravo preko dece) koje je omo- gućavalo licima koja imaju decu (rođenu ili usvojenu) da po tom osnovu ostvare neko pravo tj. neku privilegiju.

Ključne reči: rađanje dece kao lančani proces; moralni preporod društva, odluka o rađanju potomstva, sudbina rođene dece, pravo preko dece (*ius liberorum*), svest o roditeljstvu.

%

Rimsko društvo je u svom hiljadugodišnjem postojanju doživelo ko- renite promene i veoma dinamične preobražaje ne samo u ekonomskoj već i u široj društvenoj strukturi, što je između ostalog, imalo za posledicu i promenjene odnose u porodici i braku. Zahvaljujući sačuvanim izvorima, moguće je pratiti u rimskom društvu sudbinu rođene dece, odnosno međusobni odnos roditelja i dece s jedne strane i društva s druge strane, počev od primitivnih normi koje su regulisale ovo pitanje s početka repu- blike, do posebnih zakona i senatskih odluka iz vremena principata i do- minata. Porodica je posebno u ekonomskoj sferi doživela znatne prome- ne, a u biološkoj sferi, neznatne: rađanje potomstva je bio i ostao prevas- hodni cilj svake rimske porodice. Kako se na ovom našem podneblju odavno shvatilo „da je sav naš istorijski život protekao u klasičnoj doktri- ni Rimskoga prava i da smo što se tiče pravnih ideja, jednako živeli pod

¹ Dieter Norr, *The irish jurist: „The matrimonial Legislation of Augustus: an early instance of social engineering“*, Dablin, 1981, str. 350.

² Rim je bio brojčano, prvi pravi velegrad u istoriji i nijedan drugi grad zadugo nije mogao da mu konkuriše (osim Konstantinoplja koji je proizvod iste civilizacije). Rim je u vreme posle građanskih ratova (kraj II i početak I veka pre n.e.), u tzv. vreme „rimskog mira“ (*pax romana*) – imao preko milion stanovnika. London će tek 1811 godine imati milion i trista hiljada stanovnika. Navedeno prema: O, Stanojević, *Rimsko pravo*, Beo- grad, 2000., str. 57.

uticajem i upravo pod gospodovanjem Rimskoga prava³ - nije na odmet još jednom se podsetiti na neka rešenja, koja su Rimljani praktikovali od najranijih dana u vođenju populacione politike. Unapred svesni da ovom radu može biti zamereno da upoređuje nešto što se ne da uporediti, ipak smatramo da se i ovog puta, na ovom problemu treba učiti na prošlosti jer kako neko davno reče: „da nema prošlosti nebi bilo ni budućnosti“.

Imajući u vidu Morganovu konstataciju da su „Rimljani postali predmet istorije na višem stepenu varvarstva i blizu praga civilizacije“⁴ - jasno je da i Rimljani znaju za rod, pleme (*gens*), kao i svi stari narodi na početku svog razvitka. U takvim primitivnim oblicima življenja „prenaseljenost je nosila pretnju gladi i stvarala je pritisak za emigracijama, a nenaseljenost je iziskivala vojnu slabost i izumiranje čitavih familija i porodičnih grupa“⁵. Kada rodovsko uređenje postaje prevaziđen oblik društvenog života i gens počinje da gubi na važnosti, kolektivna svojina ustupa mesto privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju. Na istorijsku scenu stupa *patrijahalna porodica* kao proizvodna jedinica koja ima svoju imovinu. Imovina je „svetinja koju je trebalo sačuvati i prenositi sa kolena na koleno“. Svest ljudi je još uvek primitivna i bilo je uvreženo pagansko verovanje da je velika nesreća za jednu porodicu ukoliko ne bi obezbedila potomke i izumrla. S toga je „trebalo obezbediti subjekat koji će produžiti ime porodice i sačuvati njenu imovinu“. Pri tome je od najranijih dana u rimskom društvu praktikovano da se nedostatak prirodne regeneracije jedne porodice, kojoj pretilo izumiranje, nadoknađuje veštačkom regeneracijom - usvojenjem. Koliki je značaj tome pridavan, jasno proizilazi iz prakse da je o tome odlučivala šira društvena zajednica (skupština), a ne sama ugrožena porodica. Šira društvena zajednica je konsultovana po pitanju usvojenja u tom smislu, što je usvojenje dozvoljavano samo onome ko nije imao bračnih potomaka i ko ih s obzorom na godine starosti verovatno nije više mogao ni dobiti.

Ukoliko bi se prihvatila neka skorašnja istraživanjima demografije starog Rima, prihvaćena bi bila i teza da su poslednja dva veka Republike obeležena značajnom stagnacijom cele rimske populacije, uprkos tome što tadašnji rimski popis stanovništva pokazuje očiglednu tendenciju rasta populacije; to će pre biti zbog naturalizacija (prirođenja) i usvojenja koja su samo doprinela porastu nerimskog elementa u okviru rimskog građanstva s obzirom da se zna da je Rim rado primao doseljenike

³ S. Novaković, *Srednjevekovna Srbija i Rimsko pravo*, Arhiv, br.3, 1906, str. 15.

⁴ L. Morgan: *Drevno društvo*, Beograd, 1981., str. 257

⁵ D. Norr, nav. delo, str. 350

iz drugih zajednica i da je bio velikodušan i u davanju građanskih prava (ali bez prava glasa) na celoj teritoriji Italije⁶. Od pokorenih naroda na tlu Italije za uzvrat je uzimao kao danak određeni broj vojnika; kada bi ovi vojnici završili vojnu službu – naseljavali su ih u kolonije, čije je ustrojstvo ostajalo vojničko i zadatak im je bio da garantuju bezbednost na toj teritoriji. Obašnje je za navedenu stagnaciju u stagnaciji populacije, ta nova istraživanja vide u sledećem: neprekidni ratovi, porast kolonizacije, smanjenje zaključenja brakova (zapaženo čak i među nižim staležima) i poslednji, ali nikako najmanje značajan, koncept tzv. „planiranja porodice“ što je evidentno upotrebom abortusa, kao i napuštanjem novorođenčadi⁷.

Kada se privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju učvrstila, kada je patrijhalna porodica ojačala, a time i vlast šefa porodica poprimala ono tradicionalno obeležje „*ius vitae ac necis*“ („pravo života i smrti“) nad ličnošću članova porodice - jedino je ocu porodice (*pater familias*-u) bilo dopušteno da odluči o sudbini svoje porodice. Odnosi u porodici su van domašaja javne vlasti i porodični život je bio uslovljen neograničnim pravima šefa porodice. Eventualni problemi su se rešavali u okviru same porodice; rešavali su ih otac porodice, sam ili uz pomoć srodnika pridržavajući se običaja, religije i tada važećeg morala. Vreme u rimskom društvu kada vlast šefa porodice ima klasične odlike *ius vitae ac necis* – prema članovima svoje porodice, najbolje odslikavaju reči Katona Starijeg koji kaže: *Muš je sidija svojoj ženi i njegova vlast nema granica; on može šta hoće: ako je učinila neku pogrešku, on je kažnjava; ako je pila vino, on je osuđuje; ako je učinila preljubu, on je ubija*“.⁸ Da je muž, odnosno otac, sudija i da njegova vlast nije imala granica, takođe se odnosilo i na decu, kako njegovu, tako i ostalih muških članova koji su ulazili u porodicu *pater familias* - a.

U izvorima se često navode „kraljevski zakoni“ (*leges regiae*) kao važan prava iz prvog perida razvoja rimske države kada je po legendi vladalo sedam kraljeva. I pored kontraverzi u pogledu vremena nastanka i karakteru „kraljevskih zakona“, oni su nezaobilazan dokaz da je u najstarijem dobu rimskog društva porodični život bio uslovljen neograničnim pravima oca. Tako, Dionisije, iznoseći Romulove zakone kaže: *Romul je ocu predao potpunu vlast nad sinom i to doživotno; bilo mu je dopušteno da sina baci u tamnicu, da ga izbatina, da ga vezanog prinudi na poljo-*

⁶ D. Norr, nav. delo, str. 350.

⁷ D. Norr, isto.

⁸ Navedeno prema: M.Mladenović, *Razvod braka*, Beograd, 1964. str. 37.

privredne radove, ili da ga ubije... Takođe je ocu bilo dopušteno da proda sina... Šta više, otac je sve do treće prodaje sticao sve ono što bi sin zaradio... posle treće prodaje sin se oslobađa oca".⁹ Pre nego što bi otac izrekao smrtnu kaznu svom detetu morao je da konsultuje bliske rođake (*consilium propinquorum*), iako ga njihovo mišljenje nije obavezivalo. Jedna odredba iz *kraljevskih zakona* koja se takođe, pripisuje Romulu, a tiče se prihvatanja i izlaganja tek rođene dece, govori o tome kako je otac po svom nahođenju odlučivao da li će priznati decu koju mu njegova žena rodi ili će ih izložiti van kuće, prepuštajući ih onome ko želi da ih uzme. Pri tome je Romul odredio da je *otac bio dužan prihvatiti svu mušku novorođenčad i prvorođenu kćer, izuzev nakazne dece*.¹⁰ Život ženskog deteta, izuzev prvorođenog, potpuno je bio prepušten volji *pater familias*-a. To je dalje značilo da ih je izlažući van kuće osuđivao na smrt ili u najboljem slučaju na ropstvo.¹¹

Kao dokaz da su još stari narodi znali da rađanje dece može značajno da pogorša ekonomski, a time i društveni položaj porodica sa decom - pripisuje se kralju Tul Hostiliju koji je odredio da će se „*onome kome se rode tri sina blizanca iz javnih sredstava izdvajati hranarina sve do punoletstva dece*“.¹² Država je najverovatnije bila više zainteresovana za muško potomstvo gledajući u njima ratnike.

Isključiva i dominantna uloga *pater familias*-a prema svim članovima svoje porodice, pa i deci, u vreme Carstva je najpre ograničena, da bi u četvrtom veku (pod Valentijanom I) ovo ovlašćenje bilo sasvim ukinuto. Jedan vid zaštite čoveka (rimskog građanina) još dok je u majčinoj utrobi nalazimo u Zakonu 12 tablica koji je propisivao „kaznu za onoga ko sahrani ženu u poodmakloj trudnoći, ako pre toga ne izvadi dete i proveri da li je sposobno za život“¹³ tj. da li diše, plače i da li ima ljudski oblik. Kasnije dokaze da je rimska država ograničila „roditeljsko pravo“ nalazimo u okolnosti da se praktikovalo da ukoliko bi otac zloupotrebio svoje „pravo života i smrti“, mogao je „zaraditi“ cenzorsku belešku (*nota censorria*); cenzor bi u cenzorskom spisku stavljanjem ove note pored

⁹ Dionysius, *Antiquitates Romane II*, 26,27. Deo ovog zakona sadržan je u rekonstrukcijama Zakona XII tablica, IV, 2.

¹⁰ Dionysius, nav. delo, II, 15, 2.

¹¹ P. Grimal, *Rimska civilizacija*, Beograd, 1969., str. 109.

¹² Dionysius, nav. delo, 3. 22, 10: “Lex lata est ...iubens si cui trigemini nascerentur filii, ei de publico alimenta ad pubertatem usque suppeditari”; navedeno prema: A. Romac, *Izvori rimskog prava*, Zagreb, 1973., str. 14.

¹³ Navedeno prema: A. Malenica, *Rimsko pravo*, Novi Sad, 2008., str. 189.

konkretnog imena, proglašavao takvog oca „infamnim“, nečasnim, što je imalo ozbiljne posledice.

Pred kraj republike dolazi do slabljenja porodične kohezije, do ublažavanja strogosti morala, bogaćenja pojedinaca preko noći raznim novčanim transakcijama i finansijskim malverzacijama, što dovodi do potpunog sloma porodice. Kada se vlast šefa porodice svela na ravnopravan, tolerantan i iznad svega moralan odnos, zaživelo je jedno specifično pravo - rimsko *ius liberorum* („pravo preko dece“). Upravo tada, kada se dešavaju značajne promene u društvenoj strukturi i kada je sve razvijenija robna proizvodnja i razmena, posebno se insistira na rađanju što većeg broja dece. Taj imperativ Rimljani slede ne samo da bi imali što više ratnika već i da bi većom populacijom uticali na produktivnost rada. U vreme ekonomske krize koja je zahvatila rimsko društvo i zbog velikih gubitaka u ljudstvu koje je ginulo u ratovima koje je vodila rimska država osvajajući svet i postajući velesila – zbog nedovoljnog rađanja dece, država je bila primorana da interveniše na planu zaključenja braka i rađanja legitimnih potomaka.

Da su Rimljani dugo vremena suštinu braka videli u potomstvu prozilizazi iz rečenice: "*Uxorem ne liberorum procreandorum habes*" („ženim se da bih imao dece“) – što je bio odgovor rimskog građanina na pitanje cenzora pri zaključenju braka; tek nakon dobijanja potvrdnog odgovora, cenzor je priznavao brak kao *matrimonium iustum*.¹⁴ Na stranu, što su kaznene mere za one koji se nebi pridržavali obećanog, tj. koji ne bi ispoštovali datu zakletvu, bile minimalne, pa se angažovanje cenzora na zaključenju brakova i rađanju dece u njima pokazalo uzaludnim.

Situacija je bila drugačija za vreme vladavine imperatora Avgusta. Njegov pristup reformama u državi i društvu bio je vođen željom za ponovnim uspostavljanjem onih dobrih običaja za koje se verovalo da su postojali u prošlosti. Sam Avgust kaže: „*Sa mojim zakonima, donetim na moju inicijativu, ponovo sam uspostavio mnoge uzorne običaje naših predaka, koji su u naše doba pali u zaborav i uspostavio sam čak i za kasnije godine, uzorne standarde na mnogim poljima*“¹⁵. Avgust je kao mudar vladar dobro znao, da je porodica sa decom stub svakog društva. Sluteći do čega će dovesti rastući nemoral u društvu, odlučio je da preduzme neke mere u cilju učvršćivanja braka i porodice. Težeći da obnovi rimske tradicionalne vrline, odnosno da učvrsti novi poredak, donosi čitav niz zakona kojima propisuje značajne obaveze lične prirode za rimske građa-

¹⁴ Svetonije, *Julije Cezar*, 52.

¹⁵ D. Norr, nav. delo, str. 351.

ne. Iako svojim ličnim primerom nije do kraja ostao dosledan svom zakonodavstvu,¹⁶ smatrao je da treba naći načina, pa ako treba i naterati pojedince, da nešto učine za opštu stvar - za očuvanje i prosperitet rimske države. Posebno je bio ugrožen opstanak najbogatijih Rimljana, slobodno rođenih koji su bili najraskalašniji i koji su, plašeći se za svoje bogatstvo, nerado zaključivali brakove i tako ostajali bez legitimnih naslednika. Kako je iz tih viših slojeva rimskog stanovništva, regrutovan vladajući kadar u magistratima, provincijama itd., pomoću kojeg je imperator Avgust obezbeđivao dominaciju "čistokrvnih" Rimljana nad konglomeratom različitih naroda koji su ušli u sastav Rimskog carstva - upravo toj Avgustovskoj uzdanici pretilo je izumiranje. Avgust je „izdvojivši Rim i Italiju kao centar tadašnjeg sveta,¹⁷ a provincije kao „imanja rimskog naroda“¹⁸ - bio ubeđen da su samo „čistokrvni Rimljani“, dostojni da vladaju Rimom, odnosno da samo oni mogu da budu vladari sveta.

Period neposredno pre i u vreme vladavine imperatora Avgusta (27. 14. god n.e.) u literaturi se uobičajeno opisuje kao period u kome rimska država, od republike postaje najpre „prikrivena, a potom otvorena monarhija“ uz dužu fazu unutrašnjeg mira i prosperiteta nakon dugogodšnjih građanskih ratova. Rimsko stanovništvo je u vreme Avgusta skoro prepolovljeno, ne samo zbog minulog građanskog rata već i zbog svakodneve

¹⁶ Kako to obično biva u životu, između Avgustovog ličnog života i njegovog zakonodavstva koje se odnosilo na brak i porodicu, postojao je nesklad. Iz dragocenih podataka i ocena o Avgustu koje pružaju: Vergilije (*Georgica*), Horacije (*Odae, Satire, Epistulae*), Apijan (*De bello civile*), Plutarh (*Vitae paralelae*), Svetonije (*De vita cesarum*), Tacit (*Anales*), Beken (*Imperator Avgust*) – proizilazi da je on imao veoma problematičnu porodičnu situaciju. Uzalud je on tvrdio da želi svojim zakonima da „učvrsti porodični moral i da vrati običaje predaka“ on je svojim ličnim primerom radio suprotno. Tri puta je zaključivao brak. Sa prvom ženom Klodijom se razveo. Sa drugom ženom Skribonijom živeo je dok je bila tuđa žena (i time pokazao da preljuba i nije neki zločin, ako je izvrše pripadnici vladajuće klase. Liviju je oteo od muža (Nerona) kao trudnicu pred porođajem... Svetonije opisuje Avgusta kao „hladnog računčiju kome nije bilo ništa sveto; tako na primer da bi ispitao namere svojih protivnika nije prezaao da se upusti u veze sa njihovim ženama... Takvi i slični postupci su bacali senku na *Zakon o preljubi*, čiji je on tvorac. U izvorima skoro da niko ne spori njegov uspeh u javnom i političkom životu ali se skoro svi slažu da u privatnom životu nije imao puno sreće; posebno u pogledu potomaka koji bi ga nasledili, sudbina mu nije bila nakloljena. Iz braka sa Skribonijom koji je kratko trajao imao je kćer Juliju, a iz braka sa Livijom imao je sina Druza koji mu umire u 23.-oj godini i više Avgust sa ženom Livijom (s kojom je ostao do kraja života) nije imao dece. Nasledio ga pastork Tiberije....

¹⁷ DŽ. Beken: *Imperator Avgust*, prevod: LJ.Popović, Subotica-Beograd, 1969, str. 199

¹⁸ Rostovcev: *The social and economic and economic history of the Roman Empire*, str. 148.

opasnosti po goli život od progona vladara (u vreme proskripcija), usled čega ničiji život nije bio bezbedan, posebno onih najimućnijih (uskog kruga aristokratije o kojima Avgust posebno brine).

Posle užasa građanskih ratova, pripadnici vladajućeg sloja uživaju u miru koji im je Avgust omogućio (mir je trajao skoro 40 godina). Oni su svojim raskalašnim i raskusnim životom uticali i na obične ljude da menjaju stare običaje življenja. Dolazi do sveukupnog slabljenja stabilnosti porodične zajednice oličene u vlasti šefa porodice. U stroge moralne kodekse patrijarhalne porodice uvlači se sve slobodniji način života. Na to je najviše uticaja imalo ogromno bogastvo koje se gomilalo u rukama pojedinaca i veliki broj robinja. Ništa više nije sveto, ni brak ni porodica. Stari običaji bivaju zamenjeni novim koji počivaju na razvratu, nemoralu i prostituciji.¹⁹ Elementi patrijarhalnog načina života u braku i porodici gube svoje značenje u sveopštem moralnom rasulu; vrednosti su poremećene i ljudi želeći da što više ugrabe od života najmanje razmišljaju o braku koji se u ovom periodu nerado zaključuju jer su ljudi okruženi „jatom kurtizana“ zaboravljali na svoju prirodnu obavezu da zasnuju porodicu i da sa svojim potomstvom doprinesu sveopštem cilju – jakoj i stabilnoj državi. Izbegavani su novi brakovi (jer su isti stvarali obaveze, decu i brige), ali su i oni već zaključeni brakovi nestabilni jer su preljube i razvodi svakodnevna pojava. Slabljenje ugleda braka i porodice imalo je za posledicu smanjenje stanovništva rimske imperije u celini.

Predstavnici državnih organa ne mogavši više da ravnodušno posmatraju opadanje broja stanovnika - drže govori i apeluju na neženje i usedelice da pod hitno zaključuju brakove i rađaju decu. U tim aktivnostima se posebno ističe Cecilije Mecela, cenzor, koji nakon javnih tribina (na kojima prekoreva neženje što se ne žene, mada priznaje da su žene nužno zlo) prelazi na radikalnije mere tako što počinje da izbacuje neženje iz Senata.²⁰

Imperator Avgust, poistovetivši se sa državom, zadire u prava pojedinaca i naređuje im da nešto urade zarad opštih (viših) ciljeva. Donosi poznate „kadukarne zakone“ koje čine: *Lex Iulia de adulteriis*, - Zakon o preljubi, *Lex Iulia maritandis ordinibus* (iz 18. godine pre n.e.) i *Lex Papia Poppaea* iz (9. godine posle n.e.) - Zakon o zaključenju braka i rađanju potomstva. Krajnji cilj ovih „kadukarnih zakona“ je demografski i

¹⁹ M.Mladenović, nav. delo, str. 41.

²⁰ O društvenoj atmosferi koja je pratila donošenje „kadukarnih zakona“ veoma iscrpno govori M.Jovanović u svojoj doktorskoj disertaciji *Avgustovo bračno zakonodavstvo (Kadukarni zakoni)*, Beograd, 1944., str. 41-47.

isti je trebao da se realizuje rađanjem dece u braku sklopljenom na zakonit način. Kao i zakoni o oslobađanju robova i ovi su „zakoni bazirani ne samo na demografskim već i na socijalno-političkim ciljevima, jer žele da italsko demografsko jezgro, koje je stvorilo rimsko carstvo, održe zdravim i jakim, naročiti gornje slojeve gde se javlja pojava manjeg broja sklopljenih brakova i manjeg broja dece rođene u legitimnim brakovima“.²¹

Kako se donošenjem navedenih zakona prevashodno želelo podizanje ugleda i dostojanstva braka, proglašeno je zaključenje braka za primarnu obavezu svakog Rimljanina. Kako je postizanje tog cilja zahtevalo niz normi koje zalaze u brojne domene prava i života, Avgust je s jedne strane, uskom krugu aristokratije propisao niz novih bračnih smetnji koje nisu smele da postoje pri zaključenju braka,²² a s druge strane, zakonskim putem sankcionisao *celibat* (neženjstvo) i brakove bez dece (*orbi*), koji su sve više postajali masovna pojava. Išlo se dotle da se smatralo da javne poslove ne mogu dostojanstveno obavljati „moralno propala i okaljana lica“, a takva su on lica koja se nisu mogla nazvati nečijim mužem ili ocem.²³ Želeo se moralni preporod društva, ali "rimskoj, moralno propaloj i telesno degradiranoj naciji više nije bilo leka".²⁴

Imperator Avgust, pored navedenih mera, izvlači iz zaborava i jedno specifično pravo - rimsko *ius liberorum* - „pravo preko dece“, (koje srećemo još na početku rimske istorije) i nalazi mu mesto u svojim „kadukarnim zakonima“. To pravo je omogućavalo licima koja su imala decu (rođenu ili usvojenu) da po tom osnovu ostvare ili ne ostvare neko pravo. Kadukarni zakoni su predviđali privilegije za udate žene sa određenim brojem dece, a „matorim momcima“ i „usedelicama“ su uskraćivali pravo

²¹ M. Kaser *Romisches Privatrecht*, Minhen, 1986., str. 262

²² Između ostalog, dugo je bilo zabraljeno članovima senatskog reda da zaključuju brakove sa oslobođenicama (*lex Papia Popena*). Razlog za takvu zabranu treba tražiti u težnji da se sačuva rimsko-latinski elemenat u višim slojevima društva, tj. da građane sačuva od „priliva tuđe ropske krvi“. Zabranjen je bio brak između „aktera“ preljube jer se u vreme Avgusta na preljubu gleda kao na javni delikt (zločin) za koji je izricana kazna progonstva. Konstantin je kasnije za taj delikt predvideo smrtnu kaznu, a Justinijan je preljubnicu zatavarao u manastir, odakle bi je muž, ako bi joj oprostio, mogao osloboditi, ali tek nakon dve godine koje bio ona provela u manastiru. I u vreme Avgusta, a i kasnije, dugo je bio zabranjen brak sa ženama koje vode nečastan život ili se bave nečastnim zanimanje (prostytutke i glumice, robinje, krčmarice)

²³ G. Geršić, *Sistem rimskoga privatnoga prava*, Beograd, 1882. god., str. 214

²⁴ D. Arandelović, *Rasprave iz privatnog prava – Jedan rimski zakon protiv matorih momaka*, Beograd, 1913., str. 159.

nasleđivanja po testamentu²⁵ Matorim momcima su smatrani oni muškarci koji ne bi zaključili brak u starosnoj dobi od 25-60 godina, a use delicama su smatrane žene koje ne bi zaključile brak od 20-50-te godine života. To se odnosilo i na udovce, udovice i razvedene u tom uzrastu koji su morali da se ponovo udaju i žene. Oni koji su želeli da se razvedu mogli su to da urade tek kada dokažu da će zaključiti novi brak. Od ove obaveze oslobođani su snagom *ius liberorum*-a muškarci koji dobiju najmanje troje bračne dece, kao i žene, koje su najmanje tri puta rađale.²⁶ Iako bi to sa današnjeg poimanja stvari bilo klasično „ograničavanje ličnih sloboda pojedinaca“, prvi put se tada u ljudskoj istoriji, u interesu održavanja društva, zakonskim merama radi na „povećanju nataliteta“. Od tada pa tokom trajanja rimske imperije prisutna je ideja da brak, porodica i deca nisu privatna stvar građana, već političko i socijalno pitanje za koje je prvenstveno zainteresovana država. Romanisti se uglavnom slažu da je „pravo po osnovu dece“ prvi put jasno definisano kroz takozvano "kadukarno zakonodavstvo" imperatora Avgusta, ali da korene ovog prava nalazimo mnogo ranije, još u prvim danima stupanja Rimljana na istorijsku pozornicu.

U vreme Avgusta i pored okolnosti da su vanbračna deca retko mogla uticati na status roditelja, izuzetno su majci mogla koristiti vanbračna deca, u vezi sa njenim statusom, ukoliko je na primer bilo reči o časnoj libertinki (oslobođenici), koja je bila konkubina patrona; oslobođenik Latin je mogao da stekne rimsko građanstvo, ukoliko bi, uz druge uslove dokazao da se oženio radi dece i dokaže pred patronom ili upravnikom provincije da ima dete od godine dana starosti.²⁷

U rimskom društvu u vreme imperatora Avgusta lica koja uopšte ne bi zaključila brak u navedenom životnom dobu, nazivana su posebnim imenom *persona incapax*. Sustizale su ih sankcije imovinske prirode: lišavana su prava testamentalnog nasleđivanja, odnosno, neoženjeni su potpuno lišavani sposobnosti sticanja po osnovu testamenta.²⁸ Njima su se dešavale paradoksalne stvari jer bi najpre bili imenovani za naslednike, ali ostavštinu nisu mogli steći; ostavljan im je rok od 100 dana da zaključe brak. „Snalažljivi“ su u takvoj situaciji pribegavali zaključenju fiktivnih brakova „ne zbog naslednika već zbog nasledstva“. Pored sankcija imovinske prirode neoženjene su stizale i sankcije lične prirode. One su

²⁵ O.Stanojević, *Rimsko pravo*, Beograd, 2000., str. 63.

²⁶ M.Kaser, nav. delo str. 262-263.

²⁷ Gaj *Institucije*, I, 29; Ulpijan, *Regule*, 3, 3.

²⁸ Gai, *Inst.* 2.144; 2.286; Ulpiani *Reg.* 13; 14, 1; 16,3; 17,1; 22,3.

se sastojale u zabrani učestvovanja u oblasti javnog života; tako na primer lica koja ne bi zaključila brak u navedenom životnom dobu, nisu imala pravo da budu birana na neku od visokih funkcija (konzul, upravnik provincije itd.) i nisu mogla da učestvuju na različitim svetovnim i religijskim svečanostima.²⁹

Bračna deca su donosila Rimljanima mnogobrojne pogodnosti i privilegije. Pravo preko dece (*ius liberorum*) se u rimskoj državi moglo steći ali je moglo biti i *dodeljeno* zaslužnim pojedincima, od strane senata ili imperatora; prvi slučajevi su praktikovani u vreme vladavine Avgusta, a drugi nakon njegove vladavine.

Sticanje i dodela *ius liberorum-a* je predstavljalo izuzetno veliku privilegiju iz razloga što su prava koja su se sticala po osnovu roditeljstva, odnosno po osnovu potomstva, imala odraz na nekoliko oblasti: U oblasti ženskog tutorstva kadukarni zakonini imperatora Avgusta uneli su velike promene. S obzirom da je žena nakon punoletstva i dalje bila pod tutorstvom (*tutela mulierum*), da bi bila oslobođena od tutorstva svog bivšeg patrona ili njegovih sinova – morala je da ima decu.³⁰ Da bi stekla ovu privilegiju slobodno rođena žena (*ingenua*) morala je da rodi troje dece, a oslobođenica - ropkinja (*libertina*) četvoro dece, jer je tako nalagalo *ius liberorum*.³¹

U oblasti *nasleđivanja* - kao nagradu za oženjene ljude i za očeve familija, *Lex Iulia et Papia Poppea* je odredio da sve što je u jednom testamentu zaveštano neoženjenim i neudatim licima – pripada u testamentu spomenutim naslednicima ili legatarima koji imaju decu; a ako takvih nema, onda državi.³² ... Po odredbama navedenih kadukarnih zakona, svaki čovek mora da ima najmanje jedno zakonito dete, neslobodna žena - troje dece, oslobođena robinja – četvoro (*ius quattuor liberorum*). U slučaju neispunjenja ovih uslova, krivci su lišavani delimično ili potpuno prava testamentalnog raspolaganja i prava da budu naslednici. Ljudi bez dece (*caelibes*) ili žene sa manje od troje odnosno četvoro dece, nisu mogli da raspoložu sa polovinom svoje imovine. Neženje su bile potpuno lišene ovog prava. Bračni parovi bez dece ne mogu činiti međusobna raspolaganja. Obrnuto, oni koji imaju decu mogu prilikom nasleđivanja primiti deo nasleđa onih naslednika bez dece, koji oni ne mogu primiti. To iz razloga što se smatralo da je njihov deo nasleđa „zastareo“ i „otpada“ (*caduca*) na

²⁹ Ulpiani, Reg. 15.

³⁰ Gaj, *Institucije*, I, 145.

³¹ Paul, *Sentencie*, 4,9,1.

³² D.Arandelović, nav. dlo, str. 157.

druge naslednike testamenta ili vlasnike legata (ukoliko imaju najmanje jedno dete). U pogledu međusobnog nasleđivanja supružnika, Ulpijan u Regulama navodi da je jedno zajedničko dete bilo dovoljno supružnicima za sticanje pune *capacitas* u međusobnim odnosima.³³ Supružnici koji nisu imali dece mogli su da naslede samo polovinu nasleđa.

U oblasti *obavljanja državnih funkcija – ius liberorum* je bio od značaja jer je omogućavao muškarcima zauzimanje najviših javnih funkcija. Ko će biti konzul ili guverner provincije, nije zavisilo toga ko je stariji ili čuveniji po poreklu, već od toga da li spada u kategoriju *pateres*; da li je potencijalni pretendent na tu visoku funkciju oženjen sa bračnom decom. Mnogi rimski pisci, među kojima i Svetonije, pružaju dokaze o tome da je Avgust, očeve porodica često hvalio i novčano nagrađivao.³⁴ Pri tome su prednost imali oni sa više dece nad kandidatima sa manjim brojem dece; odnosno, prednost je imao onaj sa jednim detetom nad onim ko nema dece.³⁵ Ipak, da se nije uvek zahtevao veći broj dece potvrđuje često citirana Gajeva rečenica „*da nije bez dece (sine liberis) onaj ko jednog sina ili kćer ima*“.³⁶ Rimljani nisu bili naivni kada su u odabiru ko će im voditi zemlju i štititi rimske interese, vodili računa i o navedenom kriterijumu.

Otac sa *ius liberorum* se po Avgustovom porodičnom zakonodavstvu, mogao osloboditi još nekih javnih obaveza (*excusatio*), uključivši i obavljanje tutorstva. To iz razloga što je biti tutor predstavljalo teret za očeve porodica koji su morali da brinu i o vlastitoj deci. Da bi se neko oslobodio te obaveze morao je imati legitimnu, bračnu decu. Tako je rimski građanin koji je živio u Rimu, ukoliko je imao troje dece oslobođan od takozvane, *munera publica* (javne dužnosti da bude tutor), a ako je živio u Italiji ili provinciji - tada se oslobađao navedenih dužnosti ukoliko je imao četvoro dece.³⁷

U rimskoj državi nije samo od roditelja zavisilo da li će steći *ius liberorum*. U nekim (retkim) slučajevima *ius liberorum*, kao skup privilegija stečenih preko rođene dece mogao se steći i *dodeljivanjem* istog od strane najpre senata, a potom i imperatora. Tako je pomenuto pravo mogao imati i neko ko nema dece ili ih nema u dovoljnom broju (troje, od-

³³ Ulpijan, *Regule*, 16, 1a.

³⁴ Svetonije, *O životu careva*, Avgust, 46.

³⁵ Gaj Plinije Mladi: *Pisma*, prevod: A. Vilhaar, 1982, 1982., VII, 16.

³⁶ Gaj, *Digesta*, 59, 16, 148.

³⁷ A. Romac, A. Romac, *Rečnik rimskog prava*, Zagreb, 1975., str. 507.

nosno četvoro).³⁸ Sa praksom dodele *ius liberorum*-a počelo se već u doba Avgusta. Prva osoba kojoj je bilo dodeljeno to pravo pretpostavlja se da je bila upravo Avgustova supruga Livija.³⁹ Senat joj je dodelio pomenuto pravo ne samo zbog toga što su je uvažavali već možda i iz želje da se dodvore Avgustu.

Želja imperatora Avgusta da svojim zakonodavstvom izvrši demografsku reformu rimskog društva kroz poboljšanje porodičnih i bračnih odnosa, nije urodila plodom. Da skoro sve ostane samo na pokušaju, doprinele su mnoge okolnosti. Među njima, veoma bitan razlog bila je Avgustova nedoslednost jer on ličnim primerom nije ostao veran svojim reformatorskim idejama. Sa svojom nesrećnom i nesređenom porodičnom sudbinom zadao je težak udarac svom zakonodavstvu: udavao je svoju jedinu kćerku i unuku po vlastitom planu i ne pitajući ih za mišljenje. One su mu vraćale istom merom: zbog svog raskalašnog života sam Avgust je bio primoran da ih osudi na progonstvo. To što je više bio zauzet javnim poslovima i bio veštiji u kontrolisanju javnog života od privatnog života svoje porodice, vratilo mu se kao bumerang.⁴⁰ Ništa bolje nije prošao i njegov pokušaj da ograniči „priliv tuđe i ropske krvi“ kako bi izvršio duhovni i moralni preobražaj rimskog naroda. Njegovi naslednici na prestolu u toku prvog veka nove ere, predstavljali su ogavni primer neverovatnih poroka i polnih nastranosti, pa se s pravom smatra da je to najmračniji period u razvoju rimskog društva jer je ispunjen surovim obračunim, raznim izopačenostima i monstuoznim ljudima i ženama.⁴¹

³⁸ Dion Cassius, *Hist. Rom.* 55,2,5-6, pruža podatke iz kojih proizilazi da se *ius liberorum* mogao dodeliti muškarcima i ženama, pojedinom licu ili grupi lica, trajno ili privremeno milošću (*in via gratiosa*) senata, odnosno imperatora.

³⁹ Livija je imala dva sina iz prethodnog braka. Sa Avgustom nije imala dece, ako se izuzme njihovo zajedničko dete koje je umrlo prerano. Avgust je imao samo jedno dete – Juliju (iz prethodnog braka sa Skribonijom), koju je udavao tri puta i usvojio je unuke. Tako je uz rođenu kćer imao i dva usvojenika Gaja i Lucija (decu Julije i Agripe). Time je bio ispunjen uslov da ima troje dece, što i nije bilo od velikog značaja s obzirom da je imperator bio iznad zakona. Navedeno prema: Svetonije, *Avgust*, 63.

⁴⁰ DŽ. Beken, nav. delo, str. 85.

⁴¹ Posle Avgusta nastupio je period monstuoznih čudovišta u liku nekih poznatih žena, od kojih su se naročito isticale Mesalina i Julija Agripina. Mesalina je primer najvećeg seksualnog sadiste u istoriji; njena pohota je nosila u sebi rizik smrti i ostalo je zabeleženo da je napuštala presto carice da bi posećivala javne kuće. Agripina je živela u incestu sa svojim bratom Kaligulom. Ovo monstuožno ponašanje nije prekidano ni dilaskom na vlast Nerona čiji je porodični život takode bio natopljen krvlju. Istorija ga pamti po ubistvu majke Agripine Mlade koja je sina dovela na presto nakon što je otrovala muža Klaudija. On joj je pokazao “zahvalnost” za to tako što joj je osudio na smrt jer se suprostavila njegovom braku sa ljubavničom Popejom Sabinom. Svoju prvu ženu Oktaviju je prognao

Tiberije (14. - 37. god. n. e.), po tvrđenju Tacita prekida sa Avgustovom praksom pomaganja očeva sa više dece, koji su mu se obraćali za pomoć.⁴² Takođe Tiberije naređuje da se za novac ne sme prodavati nijedna žena čiji je ded, otac ili suprug bio rimski plemić ili je to trenutno. Među ostalim Avgustovim naslednicima, kao primer da je imperator dodeljivao *ius liberorum*, izvorima se navodi Klaudijevo (41.- 54 god. n.e.) nagrađivanje žena koje su gradile brodove; njima je dodeljivano pomenuto pravo nezavisno od toga da li su udate ili ne.⁴³ Nakon vladavine Klaudija i dolaska Nerona na vlast (54. – 68. god. n.e.) nema pouzdanih podataka o individualnom dodeljivanju *ius liberorum*-a. U "Pismima" (Epistulae) Plinija Mlađeg, nalaze se podaci o dodeli *ius liberorum*-a u doba vladavine Trajana (98 -17. god. n. e.). Privilegiju prava roditelja sa troje dece (koja je bila osnov za dodeljivanje visokih državnih funkcija) car Trajan je dodelio Pliniju Mlađem i Svetoniju Trankvilu; obojica su zauzimala visoke položaje u državi.⁴⁴

U periodu principata majke kojima je bilo priznato *ius liberorum*, nisu samo oslobođane tutorstva već su sticale i mogućnost da naslede svoju decu. To je omogućila jedna konstitucija iz vremena vladavine Hadrijana (117-138.) - *Senatus Consultum Tertulianum*, koja predstavlja nastavak reformi *ius liberorum*-a. Tom konstitucijom je izmenjeno dotadašnje pravilo (iz Zakona 12 tablica) da je majka mogla naslediti svoju decu samo ako je između njih postojala agnatska veza, tj. ako su bili podređeni jednoj očinskoj vlasti. Ovom konstitucijom, naime, žena koja nije bila *in manu* sticala je civilna naslednopravna ovlašćenja prema svojoj deci, uz pretpostavku da je imala *ius liberorum* tj. ako je slobodna žena bar tri puta rodila; ako njen sin nema kao naslednika ni „svoga“ (*suus*) oca ni brata po ocu; ako pak postoji sestra po ocu, određeno je da obema (tj. majci i sestri) pripadne nasledstvo.⁴⁵ Justinijan je na kraju ukinuo uslov da majka mora da ima *ius liberorum* da bi nasledila svoju decu. Paul u vezi sa ovim

iz Rima pod lažnom optužbom za preljubu, a potom naredio da joj se odrubi glava. Za treću ženu odabrao je čuvenu Statiliju Mesalinu nakon što je naterao njenog muža da izvrši samoubistvo; njegovo paljenje Rima je posebna priča.... – Videti: M.Mladenović, nav. delo, str. 43.

⁴² Tacit, *Anali*, III, 28.

⁴³ Svetonije, *Klaudije*, 19.

⁴⁴ Plinije Mlađi, *Pisma*, 2,13,8.

⁴⁵ M. Kaser, nav. delo, str. 307; Ulpijan, *Epitome*, 26,8. *Intestati filii hereditas ad matrem ex lege duodecim tabularum non pertinet: sed si ius liberorum habeat ingenua trium (...) legitima heres fit ex senatus consulto Tertulliano, si tamen ei filio neque suus heres sit (...) neque pater (...) neque frater consanguineus: quod si soror consanguinea sit, ad utrasque pertinere iubetur hereditas.*

sentatskim mišljenjem kaže da „*ius liberorum* ima majka koja troje dece ima ili ih je imala, kao i ona koja niti ih je imala niti ih ima; ima ih ako su deca živa, nema ih ako ih je izgubila; a nema ih niti ih je imala ona koja je carskom milošću *ius liberorum* stekla.“⁴⁶

Sa Konstantinom otpočinje period učvršćivanja braka i porodice s hodno hrišćanskoj doktrini. Hrišćanstvo iz vremena kada još nije postalo priznata religija, nije priznavalo realistički cilj zaključenja braka, svojstven rimskom i antičkom braku koji insistiraju na rađanju dece u što većem broju. Stara hrišćanska crkva propagira idealističko, a ne realističko gledište o cilju zaključenja braka; brak treba zaključivati radi zajedničkog života i duhovnog jedinstva dvoje ljudi; rađanje dece ne sme biti moranje. Misao o tome da je rađanje dece nezavisno od čoveka, da predstavlja produženje božje tvorevine i da su deca dar božji - u Bibliji se može sresti na više mesta.⁴⁷

Dolaskom na vlast, prvi hrišćanski car Konstantin generalno ukida sankcije za neoženjene i supružnike bez dece i svim licima priznaje *ius liberorum*, bez obzira na status koji su ta lica zauzimala u društvu i bez obzira na broj dece.⁴⁸ Time, međutim, nije konačno rešeno pitanje *ius liberorum*-a, s obzirom da se u izvorima mogu sresti podaci koji govore o to-

⁴⁶ Paul, *Sentencie*, 4,9,9.

⁴⁷ Onog momenta kada je hrišćanstvo postalo jedina dozvoljena religija u Rimskom carstvu (380. godine), crkva je zaboravila na početni zadatak hrišćanstva - da podigne izopačeni moral i navede ljude da žive u monogamnom braku gde su muž i žena jedno biće i gde se brak zaključuje njihovim pristankom i obostranom ljubavlju. Apostol Pavle u Poslanici Korničanima, Gl. VII,2. kaže: „*Za čoveka je dobro da se ne dotakne žene...brak je nisko stanje; dobro je ženiti se a još bolje ne oženiti se*“. Novo kanonsko pravo slavi celibat jer počiva na shavatanju daje brak „*nužno zlo koje treba tolerisati i po mogućstvu smanjiti njegovo zaključenje*“ (A. Božić, *Položaj žene u privatnom pravu*, Beograd, 1939., str. 48). Jedino zbog rađanja dece su dozvoljeni polni odnosi među supružnicima. Kada je 1054. godine izvršena podela na Zapadnu (katoličku) i Istočnu (pravoslavnu) crkvu, uz neke dijametralno suprotne demagoške razlike između ove dve crkve, na videlo su izbile i razlike koje su se ticale rađanja dece. U vezi s tim katolička crkva je zadržala realistički cilj braka, insistirajući na rađanju što većeg broja dece, dok se pravoslavna crkva priklonila idealističkom cilju braka: brak se zaključuje radi zajedničkog života, radi stremljenja ka savršenstvu i punoći života: shodno tome rađanje dece je dar božji.

⁴⁸ Posebnom konstitucijom iz 320. godine n.e. (C. Th. 8,16,1: *De infirmandis celi-batus et orbitatus*) bilo je predviđeno da „oni kojima je po starom pravu, kao neoženjenima, zakon pretio kaznama, da budu slobodni i da tako žive i da se pomognu ubrajanjem u one koji su brak sklopili, te da svi jednako steknu položaj kakav zaslužuju“. Ovu konstituciju kojom se formalno oslobađaju sankcija neoženjeni i oni bez dece kasnije preuzima i Justinijan i nalazi joj mesto u Kodeksu (C Th. 8.16.1 - C 8, 57 (58), 1).

me kako su imperatoru i nakon 320. godine upućivane molbe za dodelu *ius liberorum*-a.⁴⁹

Po ugledu na svoje prethodnike i Justinijan u svom bogatom zakonodavnom radu formalno oslobađa sankcija neoženjene i one bez dece. Nakon što je najpre izvršio važne promene u porodičnim odnosima (agnatsko srodstvo je zamenjeno kognatskim) usredsredio se na šefa porodice kome je oduzeo ono čuveno „pravo života i smrti“ prema novorođenčetu; morao je da prihvati svu novorođenu decu u svojoj porodici. Ukinuo je većinu bračnih smetnji; za razliku od Avgusta koji je tolerisao konkubinat (smatrajući ga „nižom vrstom braka“ i tolerisao vanbračnu decu rođenu u tim vezama), Justinijan je pogoršao položaj vanbračnih partnera i vanbračne dece iz tih veza.

%

I danas, svako društvo koje teži da počiva na zdravim osnovama, treba da posvećuje dužnu pažnju rađanju potomstva: dobro se zna da deca su ta koja jednu državu obnavljaju, podmlađuju i održavaju. I ako se zna da je reprodukcija stanovništva od velikog značaja za demografski razvoj jedne zemlje, danas se u Srbiji ne obezbeđuje ni prosta reprodukcija stanovništva. Olako se prelazi preko činjenice da od nivoa i kretanja reprodukcije stanovništva, zavisi u prvom redu veličina i dinamika prirodnog prirašataja i ukupnog porasta stanovništva. Poražavajuća je činjenica da Srbija svake godine ima manje stanovnika za trideset hiljada, jer toliko ljudi umre godišnje. Stopa fertiliteta (broj živo rođene dece) daleko je ispod stope mortaliteta i tu se zadugo neće moći ništa značajno izmeniti s obzirom da problem nedovoljno rođene dece traje suviše dugo, bez da su se preduzimale adekvatne mere od strane države. Plašeći se da se ne zadire u subjektivna prava pojedinaca, kojima je ostavljeno na volju da li će ili neće imati dece, najveći broj naselja je osuđen na biološko izumiranje.

I po pitanju populacione politike i rešavanja demografske krize, treba se ugledati na Rimljane. U današnjoj sveopštoj krizi (političkoj,

⁴⁹ Tako su Arkadije i Honorije 396. godine doneli konstituciju kojom su želeli da olakšaju sticanje pomenutog prava (C.Th. 8,17,1.); Honorije i Teodosije su 410. godine doneli konstituciju *De iure liberorum* kojom su između ostalog i ukinuli *ius liberorum* u formi kao da ga svima dodeljuju (C.Th. 8, 17, 3); I ovu je konstituciju kasnije Justinijan pruže (C. 8, 58, (59), 1,2.) U Justinijanovo doba koje je pod uticajem hrišćanstva, ustanove “neženja“ i “lica bez dece“ nemaju nikakvog značaja. Sada se na celibat ne gleda kao na neko ogrešenje o pravne i moralne norme već se ono pod uticajem hrišćanstva favorizuje i ističe se čednost kao jedna od najviših vrlina.

ekonomskoj, moralnoj) ne treba samo roditeljima prepustiti brigu o potomstvu; država treba iz javnih sredstava da izdvaja za tu namenu onako kako su to Rimljani radili. Istrajavanje na idealističkom cilju zaključanja braka, po kome su deca „dar božji“, ne može dovesti do savršenstva i punoće života. Onda kada ne pomognu argumenti treba ići snagom zakona. Zakonskim putem treba ograničiti slobodu izbora pojedinca – zarad višeg cilja – demografske reforme. Naravno, uloga države je tu nezaobilazna jer ona svojim merama treba da olakša rešavanje demografske krize koja je zahvatila današnje društvo. Pri tome, neodstatak prirodne regeneracije jedne porodice, treba nadomestiti veštačkom regeneracijom - usvojenjem. Pri tome treba olakšati potencijalnim usvojiteljima taj često mukotrpan posao i osloboditi ih nepotrebne papirologije koja se zahteva u postupku usvojenja.

Uzroci današnjeg problema smanjenja stanovništva (depopulacije) na našim prostorima su mnogobrojni. Da ne posežemo u dugu prošlost postojanja srpskog naroda, pomenućemo da je u XIX veku Srbija imala najvišu stopu sklopljenih brakova u Evropi, gde se rađalo petoro i više dece, da bi doživela da XX vek bude u znaku prepolovljenog broja stanovnika gde se brakovi sve ređe zaključuju, a i kada se zaključe u njima jedva da ima jedno ili dvoje dece. Razlog tome su prvenstveno prethodni ratovi koji su prepolovili najreproduktivniji deo srpske populacije,⁵⁰ za-

⁵⁰ Ratovi (Balkanski 1912 i 1913., Prvi svetski rat od 1914-1918. i Drugi svetski rat koji je otpočeo u Jugoslaviji 1941. i trajao do 1945, i poslednji građanski rat, devedesetih godina XX veka koji je sa istorijske pozornice uklonio nekadašnju Jugoslaviju) su prepolovili srpsko stanovništvo jer su okončani sa ogromnim ljudskim gubicima koji se nikada neće pouzdano znati. Ginuli su i vojnici i civili; na stranu ranjeni i onesposobljeni za život i deca koja su ostala bez hranitelja. Samo nakon Balkanskih ratova i posle završetka Prvog svetskog koji je bio jedan od najvećih oružanih sukoba u istoriji, Srbija je izgubila 55% muškaraca starosne dobi od 17 do 60 godina života, što je iznosilo čak 26% od ukupnog broja mobilisanih ljudi. Osim vojniika, život je izgubilo oko milion civila, što je bilo više od četvrtine ukupnog broja stanovnika. Pored pobijenih, Srbija je kraj tog Prvog svetskog rata dočekala sa 114.000 vojnih invalida i 500. 000 dece koja su ostala bez hranitelja. Tokom Drugog svetskog rata svet će proći kroz šestogodišnji pakao, najveći u svojoj dotadašnjoj istoriji. Ovaj rat po svojim razmerama i surovosti u istoriji nema sebi premca. U rat je bilo uvučena 61 država, odnosno četiri petine stanovništva zemaljske kugle. Tadašnja Kraljevina Jugoslavija je podelila sudbinu ostalih poraženih zemalja, bila je podeljena na okupacione zone – nemačku i italijansku. Žrtava je bilo mnogo ali njihov broj ni do danas nije pouzdano utvrđen. Obično se navodi da je u Drugom svetskom ratu život izgubilo oko 50 miliona ljudi, od toga 19 miliona vojnika i 31. milion civila. Posle Rusije koja je tada izgubila 26 miliona stanovnika, sa prostora nekadašnje Jugoslavije izginulo je 1,7 miliona ljudi. U poslednjem građanskom ratu koji se vodio na ovim prostorima, bombardovana od Velikih sila i uništena od bratoubilačkog rata, Jugoslavija vojno pobedena i

tim nemaština i sveopšta kriza koja je zahvatila Srbiju. Započeto nisko rađanje u XX veku nastavljeno je u XXI veku; rezultat toga je rađanje ispod nivoa proste reprodukcije gde je svaka naredna generacija malobrojnija od prethodne.

Situacija po ovom pitanju u Republici Srbiji je već duže vreme alarmantna jer se odlikuje krupnim poremećajima u demografskom razvitku, s obzirom da je rađanje dece daleko ispod potreba prostog obnavljanja stanovništva. Pitanje smanjenja stanovništva i intezivnog starenja stanovništva, preti da ozbiljno ugrozi opšti društveni i ekonomski razvoj sadašnjih i budućih generacija. Po najnovijim istraživanjima danas je Srbija na četvrtom mestu liste najstarijih populacija u svetu, jer preko 15 % stanovnika je starije od 65 godina, a od 161 opštine u 62 je broj umrlih dva puta veći od broja rođenih. Činjenica, da je danas nivo rađanja u Republici Srbiji čak 30 % ispod potreba prostog obnavljanja stanovništva, znači da će sledeća generacija žena biti za gotovo jednu trećinu manja po broju u odnosu na sadašnju. Prema rezultatima popisa iz 2002. godine, više od 900.000 lica u centralnoj Srbiji i oko 300.000 lica u AP Vojvodini, odnosno, šestina stanovništva obe populacije, stara je 65 i više godina, što svrstava Republiku Srbiju među najstarije zemlje na svetu. Ošti cilj održivog demografskog razvoja Republike Srbije je, nažalost, tzv. stacionarno stanovništvo, tj. stanovništvo u kome će sledeće generacije biti iste veličine kao i postojeće. Država, odnosno njeni nadležni organi su konačno shvatili problem koji je već dugo prisutan, pa je 2008 godine donela posebnu *Strategiju podsticanja rađanja* u kojoj su sadržane razne mere koje treba da podstaknu rađanje potomstva: ublažavanjem ekonomske cene podizanja deteta, usklađivanjem rada i roditeljstva, promocijom reproduktivnog zdravlja adolescenata, snižavanje psihološke cene roditeljstva (tj. stvaranje pogodne klime za odluku o rađanju i veći broj dece), borbom protiv neplodnosti ...⁵¹

Ideju Tula Hostilija s početka rimske istorije, koji je znao da rađanje dece itekao može da pogorša ekonomski a time i društveni položaj porodica sa decom – nadživela je vekove. Sličnu odredbu, ali bez polne diferencijacije (troje muške dece), srećemo i danas u pomenutoj *Strategiji* u Republici Srbiji, gde se kao jedan od posebnih ciljeva koji vodi dostizanju opšteg cilja – održivog demografskog razvoja Republike Srbije - navodi „ublažavanje ekonomske cene podizanja deteta“. Za realizaciju tog posebnog cilja angažuje se država koja preuzma na sebe deo troškova ra-

razbijena, nestala sa političke karte Evrope. Žrtava je bilo na sve strane; pouzdano se ne zna tačan broj jer se nažalost cifra ubijenih često koristi u političke svrhe.

⁵¹ Videti opširnije: *Strategiju podsticanja rađanja*, “Sl. Glasnik“, br. 13/2008.

đanja dece i njihovog izdržavanja i školovanja (*roditeljski dodatak, naknada zarade za vreme porodijskog odsustva, odsustva sa rada radi posebne nege deteta.*)

Bilo je pokušaja da se i u Srbiji donese zakon koji bi bio sličan „kadukarnim zakonima“ imperatora Avgusta i kojim je trebalo naterati mlade ljude da pre nego dobiju epitet „matorih momaka“ i „usedelica“ – zaključče brak i u njima imaju decu – rođenu ili usvojenu. Razvila se silna diskusija i sve se svelo na to da je to „zadiranje u lučna prava pojedinaca“ i da tu država nema šta da traži. Ideja ideja da neoženjeni i neudati plaćaju porez državi kao kaznu što nisu zasnovali porodicu i u njoj imali potomke – nebi ni mogla da se realizuje jer većina tih mladih ljudi, zbog sveopšte krize, najbolje reproduktivne godine (20 -50) provede tražeći posao kako bi sebi obezbedili najosnovnije uslove za preživljavanje; o rađanju dece ni ne razmišljaju. Poseban problem ove države je što ne čini dovoljno da zaustavi migracije radno sposobnog stanovništva u velike gradove, gde se može lakše obezbediti egzistencija; pri tome ekonomski nerazvijena područja iz kojih odlaze mladi ljudi, osuđena su na biološko izumiranje.

Po ugledu na rimsku državu, koja je ograničila svojim merama „roditeljsko pravo“ - oca, ukoliko bi zloupotrebio svoje roditeljsko pravo, proglašavajući ga „infamnim“ (nečasnim) - srećemo i danas ali u izmenjenom obliku. I današnja pozitivna zakonodavstva svih zemalja koje pretenduju da budu demokratska, znaju za zakonska rešenja za roditelje koji „prekorače“ svoja ovlašćenja. Pri tome treba podsetiti da i u ovom novom sistemu vrednosti biti roditelj je na ceni ali je suština roditeljstva izmenjena. Danas posebno u glavama mladih ljudi treba na vreme usaditi svest o roditeljstvu kao odgovornoj i važnoj funkciji i da je u životu svakog pojedinca roditeljstvo izrazito odgovoran i složen zadatak. Biti dobar roditelj je zahtev i obaveza koju moraju da podele oba roditelja ravnopravno. Kao nikada do sada treba uskladiti rad i roditeljstvo i promeniti ulogu muškarca u porodici. Muškarca treba ravnopravno uključiti u roditeljstvo, a ženi omogućiti da može i da radi i da rađa decu.

Za razliku od rimske civilizacije, danas su neke druge vrednosti na ceni. U osnovi savremenog reproduktivnog ponašanja ljudi su neki drugi bitni faktori: na jednoj strani su emancipacija žene i „individualizam“, nuklearna porodica i izmenjen položaj žene i dece u njoj, insistiranje na kvalitetu sopstvenog života i dr., a na drugoj strani materijalna svest sa potrošačkim mentalitetom i lični život. Roditeljstvo oduvek ima dve medalje: jedna strana te medalje je satisfakcija koju roditeljstvo donosi, a druga strana roditeljstva je cena deteta: s obzirom da deca „koštaju“. Pored novca za podizanje deteta („ekonomska cena roditeljstva“) važna je i

tzv. „psihološka cena deteta“ pod kojom se podrazumeva subjektivni doživljaj koštanja, ulaganja, izgubljeni dobici i nerealizovani planovi zbog obaveza u procesu podizanja deteta. Odluka o rađanju prvog deteta pripada roditeljima, ali kod odluke o drugom ili trećem detetu uloga države je velika; ona svojim merama treba da kreira pogodnu klimu za odluku o rađanju narednog deteta i time snizi tzv. psihološku cenu roditeljstva“. Tako rade ozbiljna društva: one koji žele da rađaju decu treba svim mogućim merama podržati.

Rimsko društvo nije znalo za tzv. „strukturne prepreke“ za rađanje većeg broja dece, kao što su: nezaposlenost, nerešeno stambeno pitanje, probleme čuvanja dece, nezadovoljavajući ekonomski standard i druge faktore nedovoljnog rađanja dece. Kao što je imperator Avgust uradio, možda bi i danas trebalo izvući iz zaborava rimsko „*ius liberorum*“ – „pravo po osnovu dece“ i putem njega omogućiti roditeljima sa decom znatne privilegije i olakšice.

*Nataša Deretić, Ph.D., Associate Professor
Novi Sad School of Law*

Short view on solving demographic problems in the Roman state

Abstract

The question of insufficient number of the newly born children is for each population the fundamental and the most important question. Mankind has always been searching for the answer of the problem of insufficient number of the newly born children, because it leads to the reduction of the number of population, as well as the getting older of the population. Bearing the children is a positive component of each society and it leads to the question of marriage and family survival, as well as of the whole society.

For the Romans, bearing the children was not a hard decision as it is today, which is avoided because of the many “modern” reasons which were strange to the Romans (unemployment, housing problem, absence of the wish to live with someone, etc.). In the Roman society it was not allowed someone for a long time to deny the duty to get married and to have children (born or adopted). It was explained as the lack of patriotism and godlessness. The Romans saw in descendants the foundation of material and moral lasting of the state. In the period of demographic crisis of the Roman society (because of the constant wars, the rise of colonization, reduction of marriages and other factors), the Roman state didn’t allow individuals to decide by themselves if they were going to have children or not, but by legal forms imposed the obligation of legally contracted marriages and bearing legitimate descendants. The personal rights of the individuals were restricted by the law because of the higher goal – demographic reform. Apart, it wasn’t forgotten one right known as „*ius liberorum*“ – „the right on the basis of children” that allowed persons who had children (born or adopted) to get some rights. That right that appeared in the beginning of Roman history was kept by the emperor August and found it place in his well-known “caducary laws”. Those laws gave some privile-

ges to married women who had children, and to the old bachelors and old maids restricted rights on inheritance according to the will. The emperor August was criticized for his demographic measures because he didn't keep in mind middle class, but only the members of the higher classes. With his measures he wanted to strengthen the aristocracy and the poor citizens couldn't pay the punishment of a million sestercias.

While the Romans insisted on bearing children who would be future warriors and the actors of the greater work productivity, in the modern system of the value the essence of the parents has been changed: a child is born in order to fulfill psychological and emotional needs of the parents that can be realized with one or two children. These facts cause that the level of birth of a child doesn't fulfill needs of a simple regeneration of the population and in that way demographic crisis is actual nowadays, as well.

Key words: birth of children as a chain process, moral renaissance of society, decision on giving birth to ancestry, the destiny of born children, *ius liberorum*, conciousness of parenthood